

Peter Adamson. *Al-Râzî*. New York: Oxford University Press, 2021. 256 sayfa.
ISBN: 9780197555033.

*İman Taji**

Tercüme: Ebrar Akdeniz**

Ebü Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) felsefesini çalışmak, felsefi eserlerinin çoğu kaybolduğu için, zorlu bir girişimdir. Bu sebepledir ki, Râzî'nin fikirleri, ideolojik muhaliflerinin yazılarından ve ona karşı yazılmış polemiklerden tespit edilebilir. Bu bağlamda, Râzî'nin felsefi ve kozmolojik düşüncelerini tespit etmek amacıyla yapılan araştırmalar, çoğunlukla, kendisine yönelik yazılan eleştirilerden alınmış ifadelere dayanan kısıtlı mukayeselerle sınırlı kalmıştır.

Bu alandaki literatürün büyük bir kısmı, Râzî'yi eleştiren eserlerde bulunan felsefi görüşler ile günümüze ulaşmış kendi ahlak, tıp ya da kimya eserleri arasında belirgin ya da doğrudan bir ilişki varsaymaz. Bu bağlamda, Râzî'nin tüm eserlerine ilişkin bütüncül bir bakış açısı eksikliğinin üstesinden gelen tek eser, Peter Adamson'ın *al-Râzî* adlı kitabıdır.

Adamson bu kitapta, Râzî'nin fikirlerini kendi toplumunun bağlamı içerisine de yerleştirmeye çalışır. Kitabın temel amaçlarından biri başta Yunan felsefesi olmak üzere Râzî'nin kaynaklarını keşfetmektir. Adamson'ın metodolojisi şu üç yaklaşım altında toplanabilir:

Bütüncül bakış açısı: Bu yaklaşım, Râzî'nin tüm eserlerini belirgin bir şekilde tanımlanmış felsefi bir sistem içerisinde değerlendirir. Bu bütüncül bakış açısı, Adamson'ın, Râzî'yi eleştirenler aracılığıyla günümüze dek ulaşmış eser külliyatını eleştirel bir şekilde okumasına ve mezkur metin parçalarını Râzî'nin günümüze ulaşan ahlak, tıp ve hatta kimya hakkındaki diğer eserleri arasına yerleştirmesine olanak sağlar.

* Bağımsız Araştırmacı, Trondheim, Norveç. İletişim: imantaji@gmail.com.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

Yatay okuma yöntemi: Adamson, sık sık, Râzî'yi, dönemindeki hâkim fikirlere işaret ederek kendi toplumunda bir bağlama yerleştirir. Bazı Râzî okumalarının, Râzî'nin peygamberlik hakkındaki fikirleri gibi konular söz konusu olduğunda onu zamanın normlarının oldukça dışında değerlendirdiği göz önüne alınırsa Adamson'un tutumu önemlidir.

Dikey okuma yöntemi: Bu yöntem Adamson'un, Râzî'nin fikirlerini Yunan felsefesine dek götürmesine olanak sağlar. Burada bütüncül bir yaklaşım sergileyerek Râzî'nin tıp metinlerinde olduğu gibi felsefede de Galen'i (ö. 200 civarı) takip ettiğini ispatlamaya çalışır. Râzî tıp eserleriyle aynı şekilde burada da Galen'in bazı fikirlerinden şüphe duyar. Adamson, ayrıca, Râzî'nin hangi konularda ve neye dayanarak Galen'den ayrılıp Platon (ö. MÖ. 347) ve hatta Aristoteles'e (ö. MÖ. 322) yaklaştığını açığa çıkarmaya çalışır.

Bu değerlendirmenin geri kalanında kitabın bölümlerinin kısa bir özetini verecek bazı iyi yönlerini sıralayacak ve ardından birtakım sorunlarını açıklayacağım.

Kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Râzî'nin kendi kitabı olan *Kitâbu's-Şükûk alâ Câlînûs*'a benzer bir şekilde "Râzî Hakkında Şüpheler" olaraklandırılmıştır. Bu bölüm Râzî'nin hayatına, kökenlerine, fikirleri hakkındaki önemli noktalara, hocalarına ve fikirlerinin doğrudan ve dolaylı kaynaklarına dair bir giriş niteliğindedir. Adamson burada, kitaptaki temel amacının "mevcut metinlerin detaylı bir yorumundan ziyade bir felsefi sistemin yeniden tespit edilmesi" olduğunu belirtir (10).

Kitabın bunu takip eden diğer dört bölümü, Râzî'ye nispet edilen meşhur beş ezeli ilke teorisini açıklamaya ayrılmıştır. "Tanrı" başlıklı ikinci bölümde Adamson öncelikle Râzî'nin beş ezeli ilke teorisini inşa etme nedenlerini İslam dünyasının ana görüşü olan tektanrıcılığa kıyasla açıklamaya çalışır. Bir doktor olarak Râzî dünyanın adaletsizliğinden ve acının yaygınlığından derin bir şekilde etkilenmiştir. Tanrı'nın mükemmel bir şekilde bilge olduğuna inandığından ona göre evrenin ikinci bir faal nedeni olmalıdır. Adamson'un ifadesiyle Râzî "İlahi adaleti (*adl*) korumak için Tanrı'nın birliğini (*tevhîd*) feda eder" (28). Aslında kendi kozmolojik ve metafizik düşüncelerini inşa ederken Râzî'nin çıkış noktası Tanrı'nın mükemmelliğine değil, dünyanın gerçekliğine dayanmaktadır.

"Nefs" başlıklı üçüncü bölümde, Adamson nefsten yalnızca Râzî'nin felsefesindeki ikinci ilke olarak bahsetmez, ayrıca onun öğretilerinde bireysel nefsin ezeli nefisle ilişkisini de tartışır. Bu bölümde Adamson, Râzî'nin Platon'dan etkilendiğini de ortaya koyar. Aslında Râzî, Platon'u Galen'in yazıları ışığında incelemiştir.

Râzî'nin doğrudan erişimi olduğu Platon'dan alınmış pasajlar, Galenci nefis tutumunu yeterli derecede Platoncu olmamakla eleştirdiği *Kitâbu'ş-Şükûk alâ Câlînûs* adlı eseri başta olmak üzere genellikle Platon'u Galen'e tercih ettiğini gösterir. Bu üçüncü bölümde Adamson, eskatolojiyi ve bireysel nefsin göçünü Râzî'nin ezeli nefis kavramı çerçevesine oturtur. Ayrıca Râzî'nin Platon ve Galen'den ayrılıp normalde kaçındığı Aristotelesçi tutuma yaklaştığı yerleri de belirtir. Adamson bunların yanında, Râzî'nin nefis göçü hakkındaki düşüncesine ilişkin daha önceki kendi görüşüne de karşı çıkar. 2012'deki makalesinde¹ Adamson Râzî'nin hayvanlarda gerçekleşen nefis göçüne inandığını açık bir şekilde reddeder; buna karşın bu kitapta ise tam tersini savunuyor görünür (70).

Dördüncü bölüm "Madde" olarak isimlendirilmiştir ve üçüncü ilkeyi konu edindir. Bu bölümde Adamson Râzî'nin atomculuk hakkındaki düşüncelerini ve bu düşüncelerinin olası kaynaklarını tartışır. Adamson'ın buradaki tartışmaları, atomcu Yunan teorisini ve bunun Râzî'nin teorisiyle ilişkisini tespit etmekte oldukça kapsamlı ve titizdir. Adamson, Râzî'nin teorisi ile –başta Platon olmak üzere– çeşitli Yunan filozoflarının teorileri arasında pek çok benzerlik olmasına rağmen bazı noktalarda uyumsuzluk olduğunu kabul eder.

Adamson'ın bu kitaptaki dikkat çekici katkılarından biri Râzî'nin felsefesi ve kimya yazıları arasında keşfettiği belirli bağıntılardır. "Râzî'nin kimyasının ve felsefesinin birbiriyle hiçbir ilişkisi olmadığını düşünen" (92) Julius Ruska gibi öncü düşünürlerin görüşleri bile Adamson'ın Râzî'nin fikirlerine ilişkin bütüncül bir çerçeve oluşturmak adına onun kimya yazılarını araştırmasına engel olmamıştır.

Beşinci bölüme geçmeden önce, bu kitabın birincil kaynaklardan yapılan tüm alıntılarda, gereği gibi, ilgili asıl referans kaynaklarını gösterdiği ve anahtar kelimeleri ve ibareleri asıl dillerinde verdiği belirtilmelidir. Bununla birlikte, bazı küçük hatalar tespit edilmiştir. Örneğin s. 78'de Adamson Nâsır-ı Hüsrev'den aslen Farsça olan bir pasaj alıntılar; ancak kitapta Kraus'un çevirisi² nedeniyle bir ibareyi *câye teng* yerine Arapça *mekân dayyik* şeklinde aktarır.

"Peygamberlik" başlıklı altıncı bölümde yazar yatay okuma yöntemini kullanarak Râzî'nin peygamberliğe şiddetli saldırılarda bulunduğu ve dini reddettiği iddialarının mantıksız görüldüğünü savunur. Adamson bunu "O zamanlar Orta Çağ İslam dünyasında ayrık ve hatta sarsıcı fikirleri ifade etmek Latin Hristiyan

1 Peter Adamson, "Abû Bakr al-Râzî on Animals", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 94.3 (2012): 249-73.

2 Ebû Bekr er-Râzî, *Resâ'il felsefiyye*, thk. P. Kraus (Kahire, 1939), 223.

âleminde olduğundan çok daha kolay olsa da bu tutum elbette ki kabul edilmiş olanın sınırlarını zorlamak olurdu” (121) şeklinde ifade eder. Bu bölümde Adamson Râzî'nin *taklîd* ve imamet meselelerine karşı açık eleştirilerinin nasıl İsmâîlîlerin ona bu tür fikirler atfetmesine neden olduğunu açıklar. Râzî'nin bir tartışmadaki İsmâîlî rakibi olan Ebû Hâtim'in (ö. 322/933-34) bildirdiği ve bu konudaki ana kaynak olan tüm parçaları inceler. Adamson Ebû Hâtim'in Râzî'den yaptığı alıntının gerçekliğini reddetmez, ancak bu alıntının Ebû Hâtim'in öne sürdüğü anlamla çelişen farklı bir okumasını yapmayı önerir. Adamson, ardından, çağın diğer düşünürlerinden vaka örnekleri getirerek Râzî'nin tutumunun nasıl tarihsel olarak kendi toplumunda kökenleri bulunduğunu ispatlar. Bunun neticesinde Adamson kendi toplumu açısından “Râzî'nin radikal hiçbir şey yapmadığı” (148) sonucuna ulaşır.

“Tıp” başlıklı yedinci bölümde Adamson Râzî'nin tıp konusundaki felsefi tutumlarını, atomculuk ve dünyadaki acı/haz konusu gibi diğer teorileriyle ilişkilendirerek açıklamaya çalışır. Ayrıca Râzî'nin tıp notlarından örnekler kullanarak onun tıp konusundaki çift yönlü (yani deneycilik ve akılcılık) yaklaşımını açıklar.

Son bölüm “Ahlâk” olarak isimlendirilmiştir ve Adamson burada Râzî'nin ahlâk felsefesindeki ana iddialarını açıklığa kavuşturur. Râzî'nin ifade ettiği üzere ahlâkî bir yaşamın nihai amacı Tanrı'ya benzemektir. Bu benzeme, hayat boyu bilgelik ve adalet yolunu takip ederek gerçekleştirilir. Burada Adamson yine Râzî'nin yaratılış hakkındaki fikirlerine ve eskatolojik yaklaşımına dönerek Râzî'nin, bu ahlâkî gaye bir kez gerçekleştirdiği zaman nefsin kozmik-öncesi ve şimdiki bilgisizliğinin yerini nihayet Tanrı-benzeri bilgeliğin alacağına inandığını ileri sürer. Bununla birlikte, bu sıradan insanlar için bir yol değildir. Râzî onlar için başka bir kuralın geçerli olabileceğini düşünmüştür: “Acıyı azaltmak ve hazzı arttırmak.” Fakat Râzî'nin hazla kastettiği kişinin ancak akıl gücünü kullanarak kazanabileceği ve mutlak hazzın ancak ölümden sonra öbür dünyada elde edilebileceği türde bir hazdır.

Kitabın ana konularına ilişkin bu kısa değerlendirmenin ardından temel eleştirimi ifade etmek isterim. Kitabında Adamson en iyi çözüme ulaşmak için farklı fikirlerle uğraşmayı ve bunları her konu üzerinden eleştirel bir şekilde tartışmayı sevdiğini gösterir. Cesur bir şekilde tartışmalı fikirleri ortaya atarak Râzî'nin çağdaşı düşünürlerle canlı bir diyaloga girer. Adamson'ın kitaptaki temel amaçlarından biri Râzî'nin fikirlerinin olası kökenlerini bulmaktır. Ancak, Râzî'nin atomculuk – özellikle de atomların geometrik şekilleri–, nefis göçü ve boşluk hakkındaki fikirleri gibi izini tespit edemediği bazı fikirleri de vardır.

Sorun, Adamson'ın Râzî'nin Yunanca olmayan olası kaynaklarını kitabında hiç tartışmamasıdır. Bu hususa Shlomo Pines gibi bazı öncü yazarlar tarafından deği-

nilmiştir. Pines *İslam Atomculuğu Çalışmaları*³ adlı kitabında Râzî'nin atomculuğunu büyük ihtimalle Hint felsefesinin etkilediğini ifade eder. Adamson'ın İtalyanca, Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça gibi çeşitli dillerden farklı kaynakları kapsamlı bir şekilde kullanması hayret vericidir. Buna rağmen Pervîz Ezkâî'nin Farsça *Hekîm Râzî* başlığını taşıyan bu konudaki kapsamlı eseri de dâhil olmak üzere tartışmaya dâhil etmediği bazı kaynaklar bulunmaktadır. Ezkâî, İngilizce önsözünde kitabını “bir İran felsefesi tarihi” olarak değerlendirir ve kitabın ilerleyen kısımlarında Râzî'nin atomculuğunun Fars kökenlerine ilişkin argümanlar sunar.⁴ Ne Pines ne de Ezkâî'nin delilleri ikna edici olsa da amaçları arasında Râzî'nin felsefesinin olası kaynaklarını bulmayı zikreden bir kitabın Râzî'nin Yunanca olmayan olası kaynaklarını da tartışması ya da en azından zikretmesi beklenirdi. Adamson'ın bu kitapta Râzî'yi eleştirel bir düşünür olarak sunuşu ikna edicidir. Râzî, ana kaynağı Galen ya da Galen ve Platon olmakla birlikte onlara karşı bazı eleştiriler yöneltmiştir. Adamson ayrıca Râzî'nin Aristotelesçi düşünceyi bile kabul ettiği bazı durumların meydana geldiğini gösterir. Bu nedenle Râzî'nin dokuzuncu yüzyılda kendi toplumunda bulunabilecek olan İran ya da Hint felsefesinden de bazı fikirler almış olması mümkündür.

Üçüncü bölümde Adamson Râzî'nin felsefesindeki nefis göçü düşüncesini tartışır, ancak bu düşüncenin olası kökenine dair bir tartışma sunmaz. Örneğin on birinci yüzyıl düşünürü İbn Hazm (ö. 456/1064), Râzî'nin nefis göçü inancı ile Karmatiler arasında yine Hint ve İran felsefesine kadar götürülebilecek bir ilişkiden söz eder.⁵ Bu ilişkiden Mohaghegh de bahsetmiştir.⁶

Beşinci bölüm Râzî'nin felsefesi içerisinde zaman ve mekânı tartışır. Râzî'nin fikirlerinin izlerini Yunan filozoflarına kadar sürdürdükten sonra Adamson, Râzî'nin boşluk hakkındaki görüşünün “hiçbir antik kozmoloji ile tam bir şekilde uyuşmayan merak uyandırıcı bir melez” olduğunu söyler (117). Buradaki “hiçbir antik kozmoloji” yalnızca Yunan kozmolojisini ifade ediyor görünmektedir; çünkü Hint ve İran felsefesine ilişkin herhangi bir gönderme ya da tartışma yer almaz. Burada yine konuyu İran felsefesine ve Pehlevî edebiyatına bağlayan Ezkâî'nin kitabına başvurulabilir.⁷

3 Shlomo Pines, *Beiträge zur islamischen Atomlehre* (Berlin, 1936), 49-123 ve Pervîz Ezkâî, *Hekîm Râzî* (Tahran, 2006), 306.

4 Ezkâî, *Hekîm Râzî*, 306-10.

5 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire, 1998), V.1, 77.

6 M. Mohaghegh, “On Theology of al-Râzî and the Five Principles (in Persian)”, *Journal of the Faculty of Literature and Humanities* 5 ve 6 (1968): 437-74.

7 Ezkâî, *Hekîm Râzî*, 344-6.

Genel olarak Peter Adamson'ın kitabı *al-Rāzī* çok yönlü bir dokuzuncu ve onuncu yüzyıl İran düşünürü olan Rāzī'nin felsefi görüşlerinin etkileyici bir anlatımıdır. Adamson bu kitapta, İslam düşüncesinin farklı dallarına ilişkin geniş ve derin bir bakış açısı ve Yunan felsefesine ilişkin öne çıkan bilgisi ile, Rāzī'ye onu eleştirenler aracılığıyla nispet edilen metinleri eleştirel bir şekilde okuyarak ve bunları onun günümüze ulaştırmış bazı eserleriyle mukayese ederek Rāzī'nin felsefi sistemini yeniden inşa eder.